

REGENSBURGI KÉSŐKÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON

A magyarországi későközépkori kályhacsempék leggazdagabb kivitelű darabjai a királyi palotából kerülnek elő. Számos típusuknál sikerült összefüggéseiket, korrendjüket meghatároznunk.¹ Általában megállapítható, hogy valamelyik magyarországi uralkodó megrendelésére, palotájának, várainak ékesítésére készültek. Az alább tárgyalandó csoport az előbbiektől eltérően eredetileg más külföldi személy számára készült, készítési helye is távol esett: Regensburgban, a középkori német birodalmi városban volt műhelye.

A regensburgi címeres kályha csempetípusai

Az alábbiakban felsorolt csempetípusok elkülönítését már 1962-ben elvégeztük, azóta sem sikerült a csak töredékesen ránk maradt 8, 12–14.

típusok pontosabb megismerése. Valamennyi a budai palotából.

1. típus: Négyzetes, zárt előlapú csempe, háta lapos donga. Szélesen hornyolt keretben balra néző próféta (apostol, humanista férfi?) mellképével; kezeit magyarázó gesztusra emeli, feje fölött mondatszalg töredéke. Töredékek 3 példányból, csak részben kiegészíthető. M: kb. 22,5 cm (1. kép).

2. típus: Valószínűleg az előző párja, hasonló, de félig balfelé forduló alakkal. Csak 1 töredék. (11. kép 2).

3. típus: A kályha alsó hasábját annak felső sarkán díszítő csempe, keret nélkül szabadon álló gyengén ívesen hajló csempe. Talán a 2. típushoz hasonló (vagy egyező) férfi mellkép. Eddig csak két töredéke került elő: a budai palotából a fej (kerek, borotvált arc, csigákba tekert hosszú haj,

1. kép. Kályhacsempék próféta-ábrázolással a budai palotából, Regensburg, 1487–1490? Budapesti Történeti Múzeum

Abb. 1. Ofenkacheln mit Prophetendarstellungen aus dem Budaer Palast, Regensburg, 1487–1490? Historisches Museum der Stadt Budapest

¹ Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon. I–II. BpR 18 (1958) 211–300., 22 (1971) 161–207.

felhajtott szélű magas főveg) — a visegrádi alsó palotából a jobboldal egy töredéke (a bal alsó kar, itt is magyarázó gesztusú kézzel) (2. kép).

4. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Díszítése címertartó, szárnyait magasra emelő angyalalak. Az alakot mellől a nagyméretű, kerek talpú címerpajzs takarja, a címerben ferde hasításokkal és vágásokkal képzett ruták: a bajor címer. A pajzsot töviskoszorú kereteli. M: 30 cm, sz: 18,5 cm. Legalább 7 példány töredékei (3. kép).

5. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Díszítése a bal alsó sarokból átlósan felfelé tekeredő növényi indadísz levelekkel és termésekkel (szeder?), ami az egész hátlapot betölti. M: 30 cm, sz: 18,6 cm (4. kép).

6. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Az előző párja, azonos jellegű kompozícióval: díszítése felfelé tekeredő vékony inda tölgylevelekkel és makk termésekkel. Csak töredékekben, valószínűleg az előzővel megegyező méretű (5. kép).

7. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Díszítése tagolt profilú plasztikus négykaréj keretben angyal félalakja, mely stilizált felhőmotívumból emelkedik ki; kezében füstölőt lóbál. M: 28,3 cm, sz: 19 cm (6. kép).

8. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Eddig csak részben sikerült két példány töredékei alapján egy csempe rekonstruálni; e szerint középkori ún. levélmaszk díszíti: bajszos-szakállas férfifej, füléből és szájából növényi indák ágaznak szét végükön kis gótikus stilizált levelekkel. M: nem ismert (talán a következőkkel egyező), sz: 19 cm. 3 példány töredékei (7. kép).

9. típus: Dongáshátú fülkés csempe. A 7. típus-hoz hasonló négykaréjos keretben kerek talpú címerpajzsban jobb felé ágaskodó oroszlán. 1 példány M: 22,5 cm, sz: 19 cm (9. kép).

10. típus: Dongáshátú fülkés csempe. Az előzővel egyező keretelésben címerpajzs két keresztbetett gótikus stílusú kulecsal. Két példányban, m: 21 cm, sz: 18,5 cm (10. kép).

11. típus: csak 1 töredéke került elő, e szerint az előzővel azonos keretelésű és méretű lehet, a címerpajzs négyelt: 1. és 4. mezejében ágaskodó oroszlán, a 2. és 3. mezőben ruták. Bajorország és Pfalz egyesített címere. A pajzs m: 10,8 cm (11. kép 1).

12. típus: töredéke ismert, valószínűleg a 10. típussal egyező megoldású és méretű. A címerpajzs töredékében jobboldalt alul kisméretű lépő oroszlán látható, a felezett pajzs bal alsó része minta nélkül (tehát eredetileg csak szín). Valószínű, hogy a rekonstruált címer Karinthia hercegségé (egymás fölött 3 lépő oroszlán, baloldalt — heraldikailag — piros-fehér-piros pólya). Előzővel azonos méretű (11. kép 4–5).

13. típus: csak töredéke került elő; az előzőknek megfelelő, de a négyelt címer 2. mezejében kiterjesztett szárnyú sas. Azonosításához ez még nem elegendő (11. kép 3).

14. típus: Dongás kiképzésű fülkés csempe. A négykaréjos keretben stilizált rózsza két sorba

2. kép. Sarokdíszítő töredék, Buda és Visegrád

Abb. 2. Fragmente von Eckverzierungen, Buda und Visegrád

rendezett szirmokkal. Valószínűleg a 10. típussal egyező méretű, csak töredékekből ismerem. 5. példány töredékei (8. kép).

15. típus: Fülkés oromesempe. Felső részén számráthátíves lezárású, kiemelkedő tetején kétoldalt 3–3 gótikus kúszólevéllel. A fülke belsejét a 7. típus-hoz hasonló angyalalak díszíti, de annál valamivel nagyobb és plasztikusabb kiképzésű, szárnyai felfelé állanak. 4 példány töredékei, a képen bemutatott darab alakja ezek alapján rekonstruált. M: 39,5 cm, sz: 19–17,5 cm (12. kép).

A felsorolt csempék összefüggését, azonos kályhához tartozását az alábbi adatok igazolják. Valamennyi csempe fehér, keményre égetett cserépből készült, vékony zöld ólomázzal bevonva. Egyező a mélyen hornyolt csempeszél. A 4. típustól kezdve valamennyi csempe a fülkés típusba tartozik és a plasztikus díszítés ennek belsején foglal helyet, az ilyen csempeformánál kedvelt áttört mérműves keretet nem alkalmaztak. A 7. valamint 9–13. típusnál négykaréjos kereteket alkalmaznak, azonos megoldással. (A 10–12. típusnál a karéjok belsejét pontokból alkotott kis rozetták töltik ki.) A 9–13. és a 7. valamint a 15. típus csempéinek közvetlen összefüggése is már első látásra nyilvánvaló: az azonos gótikus négykaréj keret, az egyforma címerpajzsok, a félalakos angyalok ismétlődése. Hasonló felfogású az 1–3. típusok figurális

3. kép. Kályhacsempe a bajor címert tartó angyallal
Abb. 3. Ofenkachel mit dem das bairische Wappen
haltenden Engel

4. kép. Kályhacsempe növényi díszítéssel
Abb. 4. Ofenkachel mit Pflanzenverzierung

megoldása : mindig félalakban ábrázolt férfi, üres mondatszalagok tekerednek körülöttük, s az 1. és 3. típusnál a férfifej plasztikai megoldása azonos mesterre vall. Az egyezések és összefüggések nemcsak egy azonos fazekasműhelyt feltételeznek, de valószínűvé teszik, hogy a negatívok elkészítéséhez szükséges első pozitív minták készítésénél is egyetlen faragó-mintázó mester játszott döntő szerepet. Ebben az esetben tehát nem találkozunk avval az elterjedt gyakorlattal, amidőn a kályha változatos díszítéséhez, sokfajta csempéjéhez több mester (vagy korábbi kályhák) mintáit hordták össze.

Az összefüggő csempesorozat elvileg a kályha egykori felépítésére is ad támpontokat. Az alsó hasábot kisméretű négyzetes csempékből rakták. Ezekből ma csak az 1—2. típust ismerjük, eredetileg jóval több lehetett. Sarkain ferde állásban a 3. típus ugyancsak figurális motívuma foglalt helyet. A lábazat és párkány ismeretlen. A felső sokszögű tornyot csupa fülkés csempéből rakták. Alul a 4—5—6. típus váltakozhatott, valószínűleg két

sort alkotva, ebből a bajor címeres angyalalak utal valamilyen fontos körülményre. Ebből több példány is készült, mint a másik kettőből. Felettük külön sorban állt az angyal félalakjával díszített csempesor (ez valamivel alacsonyabb magasságú), majd a címersorozat következhetett — talán felváltva a rózsával díszítettel. A levélmaszkos csempe helyét magassági méretének megismerése után lehet kijelölni. Legfölül a 15. típus csempéi zárták a kályhát, amely 4 alsó és 6 felső sorral számolva 260 cm, 5 felső sorral 230 cm magas lehetett — lábazat nélkül.

A kormeghatározáshoz a csempék formai és stílusbeli sajátosságai a tágabb időhatárokat jelölik meg. A csempék alakja túlnyomó többségében a fülkés formát (ném. Nischenkachel, Halbzylinderkachel ; fr. carreau-niche) követi. Az ilyenek, bár kiinduló formájuk már a 14. sz. m. felében megtalálható,² az itt alkalmazott megoldással (a díszí-

² Holl, I., 1958, 215.

5–8. kép. Kályhacsempék, 6, 7, 8. és 14. típus
Abb. 5–8. Ofenkacheln, 6., 7., 8. und 14. Typ

tés a csempe dongás részére, belülré kerül, nem marad az előző síkban) elsősorban a 15. sz. m. felében kedveltek (Erfurt 1473; Ravensburg 15. sz. m. f.; Salzburg 1501; fametszet kályhaábrázolással Strassburg 1493; A. Dürer metszete 1497 stb.). Az oromcsempe jellegzetesen késő gótikus formájú magasra nyúló ívével, egyik utolsó alkalmazása az előbb felsorolt salzburgi kályhán látható. A 15. sz. végén és a 16. sz. elején egyre

inkább felváltja a horizontális hatású párkány-csempe (Buda 15. sz. v.; Krakkó 1505 körül). A csempék stílusa, a figurális ábrázolások még a 15. sz.-ra utalnak, a próféta, apostolalakok a délnémet művészet alkotásaival állanak rokonságban. Egyező alapokból merít pl. egy ismeretlen mester Ulmból, akinek fametszete G. Zainer fabuláskönyvét díszíti 1477–78-as augsburgi kiadásában³ (14. kép).

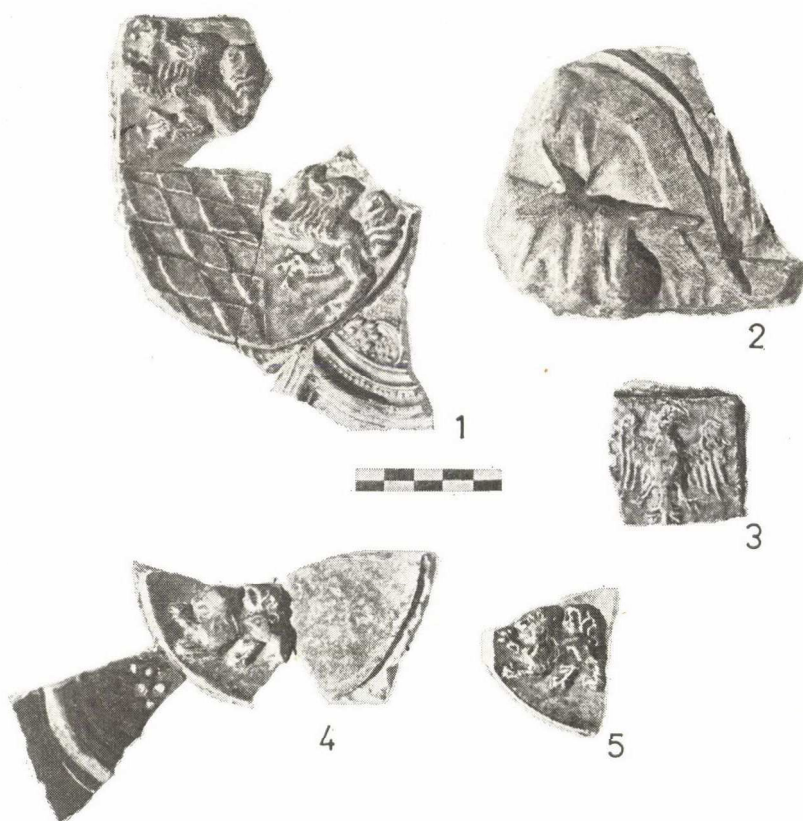
³ Közel álló a „Meister der Glaubensartikel” táblával illusztrált kiadvány is 1485-ből (Ulm), az apostolalakok

körül tekeredő üres mondatszalagokkal. Weil, E., Der Ulmer Holzschnitt. (Berlin 1923) Abb. 49.

9. kép. Kályhacsempe, 9. típus
Abb. 9. Ofenkachel, 9. Typ

10. kép. Kályhacsempe Regensburg város címerével
Abb. 10. Ofenkachel mit dem Wappen der Stadt
Regensburg

11. kép. Kályhacsempe töredékek a budai palotából
Abb. 11. Ofenkachelfragmente aus dem Budaer Palast

12. kép. Oromsesempe a budai palotából
Abb. 12. Giebelkachel aus dem Budaer Palast

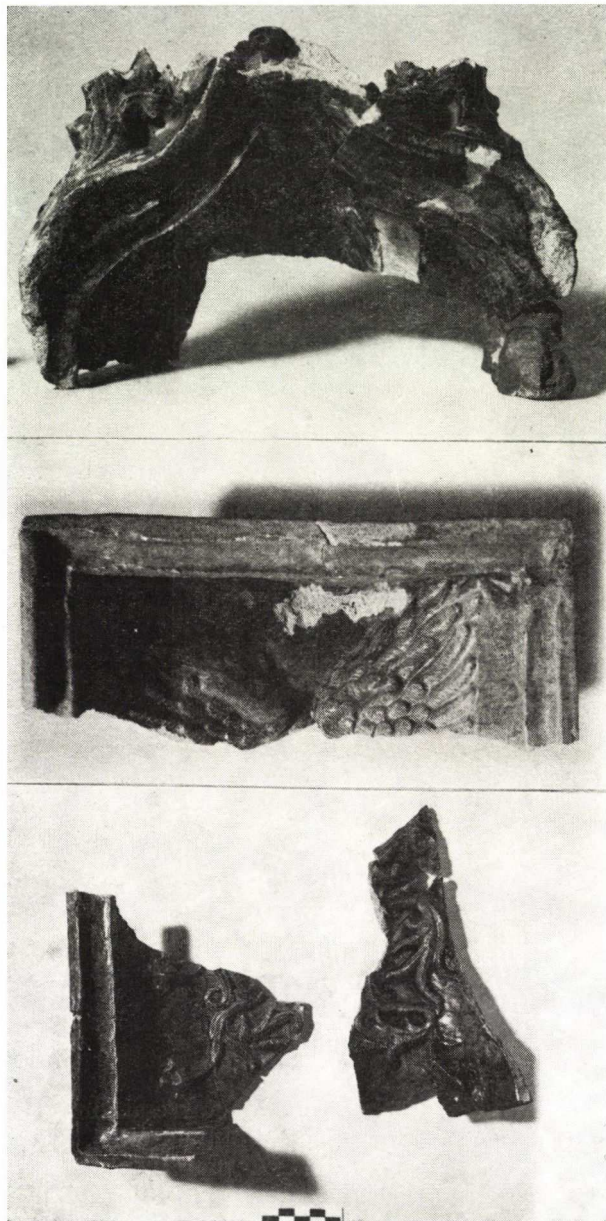
A budai palotában felállított kályha ásatási megfigyeléseink szerint a 16. sz. e. felében pusztulhatott el. A kápolna melletti udvar rétegsorában⁴ a nagyon sok szemetet és kerámiatöredéket tartalmazó 5. rétegben tűnnek fel legelőször az itt leírt cserpék töredékei, társulva jellegzetesen Mátyás-kori kályhacserpékkel és korábbi leletekkel. Lejjebb viszont a rétegek Zsigmond-kori és V. László-

kori kályhacserpéket tartalmaztak csak, mutatva hogy ezek pusztulása már előbb — a 15. sz. m. felében — bekövetkezett. A pusztulásnak ez az éremletekkel is bizonyítható időrendje arra utal, hogy kályhánk a 15. sz. m. felében és a 16. sz. elején díszíthette a budai palotát és más társaival együtt Szapolyai János király idejében mehetett tönkre.

⁴ Gerevich L., A budai vár feltárása. (Bp. 1966) 327. kép. — Az 5. rétegből az 1, 4, 7. és 15. típusok töredékei származnak. A rétegek éremletei: Huszár L., BpR 17

(1956) 223. Az 5. réteg még nem tartalmazta a pusztulás törmelékét, állagát a konyhai-háztartási szemét jellemezte.

A budai királyi palotán kívül — ahol minden más lelőhelynél gazdagabb sorozatot sikerült találni — ugyanilyen kályhák 1–I példányát állították fel Visegrádon és Tatán is. Visegrádról a királyi palota területéről töredékeket ismerünk, ezek a 3., 4., 6., 8. és 15. típushoz tartoznak, de valamelyik

13. kép. Kályhacsempetöredékek a visegrádi palotából. Mátyás Király Múzeum

Abb. 13. Ofenkachelfragmente aus dem Palast von Visegrád. Mátyás Király Múzeum

⁵ Visegrád, Mátyás Király Múzeum. Schulek J. ásatásából az oromesempe töredéke, a többi Héjj M. 1950. évi ásatásából.

14. kép. Fametszet részlete, Augsburg 1477

Abb. 14. Detail aus einem Holzschnitt, Augsburg 1477

címeres típus kerettöredékéből is került elő (13. kép).⁵ A tatái királyi várkastély ásatásánál B. Szathmáry Sarolta ugyancsak talált e csoportba sorolható kályhacsempét.⁶

A kormeghatározáshoz és egyben a készítő műhely kérdéséhez a formai és stílusbeli, valamint a lelőköörülményekhez kapcsolódó régészeti vizsgálatok után közelebb vihet a megrendelő, használó személyének (vagy személyeinek) felderítése. Hiszen itt is vannak olyan elemek (címerek), amelyek e személyre akartak utalni.

A műhely

A kályha műhelyének vizsgálatához a 10. típus kulcsos címere ad támpontot. Ez a jelkép főpapi-kolostori viszonylatban nagyon gyakori, de rendszerint nem önállóan, hanem a személy, ill. nemzetség címerének kísérő jegyeként. Itt viszont más címerekkel együtt egy sorozat része, egyenrangú, tehát önálló jelentése van. E korban hasonló stílusban kivitelezve *Regensburg város címere*, azt jelképezve, hogy a birodalmi város (Reichsstadt) életében püspöki székhely mivolta milyen jelentős. Kályhacsempénk kompozíciójával különösen azok a címerábrázolások rokonok, melyeknél négykaréjos keretelést alkalmaztak, mint

⁶ Előadása az ásatásról a Régészeti Társulatban.

15. kép. Regensburg, városháza bejáratának részlete
Abb. 15. Regensburg, Teil des Rathauseinganges

pl. a városháza bejárata feletti címereknél (15. kép).

Ezek után már nem annyira meglepő, hogy a regensburgi városi múzeum anyagában sikerült a 15. oromcsempe töredékét is megtalálni.⁷ A darab közelebbi lelőhelye ismeretlen, a régi gyűjteményből való. Cserepe világossárga, máza hideg fűzöld; háta kormos, tehát használatban volt (sz: 16,8 cm). Az angyalalakból csak a fej és a szárnyak maradtak épen (16. kép). Továbbvezet a lokalizáláshoz ugyancsak a városi múzeum anyagából egy kályhacsempe negatív. Ez egy fülkés csempe hátrészének díszítésére készült. Sárga, keményre égetett cserép, a hátán 3 kis zöld mázfolttal (M: 19 cm; pajzs m: 8,8 cm, pajzs sz: 8 cm; K 1952/66 ltsz.). A negatív minta négykaréjos keretben az egyesített bajor-pfalzi négyelt címet ábrázolja (17. kép). Mint látható, a budai csempék 11. típusához áll közel, egyező a címerpajzs formája, beosztása és a keretelő karéjok kivitele. Eltérés található viszont a méretekben, mert a negatív dísz mintegy 10–15%-kal kisebb a budai csempénél, holott az anyag zsugorodását számítva, inkább ennyivel nagyobb kellene legyen. Eltér abban is, hogy sarkaiban egy-egy madaras medallion, valamint két rozetta is díszíti, ezeket külön pecsétlővel nyomták bele. A hasonlóságot és a különbségeket avval magyarázhatjuk, hogy a

16. kép. Oromcsempe töredék, Regensburg, Múzeum
Abb. 16. Giebelkachelfragment, Regensburg, Museum

⁷ A Museum der Stadt Regensburg akkori igazgatójával 1963-ban leveleztem, közölve az általam „valószínűleg Regensburgból származó”-nak ítélt csempék képét. Ezek alapján választották ki az egyező töredéket és a negatívot. 1966-ban személyesen is vizsgálhattam a leleteket. — Meglepő, hogy a publikáció megjelenését meg sem várva, könyvében *Strauss, K.*, *Die Kachelkunst des*

15. und 16. Jh. II. Teil (Basel 1972) 18., már közli a hallomásból vett adatokat, de tévesen. Úgy állítja be ugyanis, mintha Budáról eredeztetnénk a csempéket. Összecseréli a különböző kályhákat, képhivatkozása a régebben közölt lovagalakos kályhára utal (amellyel az itt tárgyalt daraboknak semmiféle kapcsolata nincs).

17. kép. Kályhacsempe negativ, Regensburg, Múzeum
Abb. 17. Ofenkachelnegativ, Regensburg, Museum

negatív készítője a 11. típushoz hasonló, de zsúfoltabb díszítésű csempéket kívánt készíteni, ezért gazdagította az eredeti kompozíciót. Az ilyen folyamat inkább a kályhás mesterek saját beavatkozásainak jellemzője, mely nem elégszik meg az eredeti mintát alkotó szobrász világos kompozíciójával. — A negatív 1952-ben építkezésnél került elő, a középkori város szélén (Martin Luther Str.).

A két regensburgi darab bizonyítja, hogy a városban is állott legalább egy példánya a Magyarországon is felállításra kerülő kályháknak, másrészt a város keleti sarka közelében működhetett az a kályhás műhely, mely azonos az eredeti kályhák műhelyével, vagy annak tevékenységét közvetlenül folytatta hasonló munkákkal. A címerkép bizonyossága szerint a megrendelő még ugyanahhoz a családhoz tartozott.

A kályhák megrendelője

A megrendelő személyének tisztázásához két körülmény segíthet. Egyrészt magyar személy címere a sorozatban eddig nem mutatható ki,

tehát a kályhák nem készülhettek magyarországi megrendelésre. Regensburg város címere és a városban előkerült negatív arra utalnak, hogy a *megrendelő személye evvel a várossal fontos kapcsolatban állt*. A címersorozatból a 4. típus csempéjén a bajor, a 9.-en a pfalzi, a 11. típusnál pedig a bajor-pfalzi tartományok egyesített címere szerepelnek. A városi címer alapján a város püspökeinek számításba vehető személyeit vettük sorra.⁸

Herzog Rupert I. Administrator, 1457–1465.

A Neumarkt-Moosbach ághoz tartozó I. Ottó pfalzi gróf fia. A bajor-pfalz négyelt címert használta. Kinevezését pártfogóinak köszönheti, akik ügyében az akkor kardinális Aeneas Silviusnak írták leveleiket. Ezek: apja I. Ottó gróf, nagybátyja Landshuti Lajos bajor herceg, III. Frigyes császár és László magyar és cseh király (ez Aeneas Silvius 1465-ös, a protektorokhoz írt leveléből derült ki). Rupert megválasztásakor Reichenbach kolostorában volt, onnan Páduába utazott teológiai tanulmányokra, és 1461 októberében tartotta csak meg fényes bevonulását Regensburgba.

Heinrich IV, (1465–1492). Családi címere egészen eltérő, címersorozatunkban nem szerepel, így személye számításán kívül hagyható.

Rupert II, Pfalzgraf von Sponheim, coadjutor (1487–1492), püspök (1492–1507).

Henrik püspök öregsége miatt nevezik ki melléje coadjutornak Rupert pfalzi grófot, addigi mainzi kanonokot, az utódlás jogával. Coadjutor-nak György bajor herceg (Landshut) és Ottó pfalzi gróf ajánlották. Kezdetben a püspöki udvarban együtt lakik Henrikkel, majd később a köztük támadt nehézségek miatt Würth-be tette át székhelyét, de a püspöki birtok jövedelmének jelentékeny részét élvezhette. 1492-ben a püspök halála után már ő Regensburg püspöke. Címere ugyancsak a bajor-pfalz négyelt címer.

Johannes II, Pfalzgraf; püspöki adminisztrátor (†1538). Azonos címere ellenére túl késői szereplése miatt már nem jöhet számításba személye.

Mint látjuk I. Rupert herceg és II. Rupert gróf személye mellett egyaránt szólnak érvek. Családi címerük, rokoni kapcsolataik, pártfogóik mindkettőnél azonos irányba a bajor és a pfalz tartományokhoz kötik őket, ami a címersorozat 3 címerét megmagyarázhatja. I. Rupert személyénél csábító gondolat Habsburg László magyar királyhoz fűződő kapcsolatát figyelembe venni, indokul elfogadni: mi sem természetesebb, mint hogy ki-nevezése után támogatóinak, így a magyar királynak is rendeljen kályhákat ajándékba. Ellene szól azonban, hogy a kinevezésekor a pfalz tartományban kolostorban tartózkodott és innét Páduába utazott, a szükségessé váló teológiai tanulmányokra. Csak 1461 októberében vonul be Regensburgba, midőn László király már majd 4 éve halott. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a herceg már előbb,

⁸ Janner, F., Geschichte der Bischöfe von Regensburg. II. (Regensburg 1886) 510–517, 584–599. — A

püspökök személyére Dr. Walter Boll igazgató hívta fel figyelmünket, a hozzá küldött címerrajz alapján.

Regensburgtól távol élve gondoskodni kívánt palotája felszereléséről és kályhakkal való ellátásáról, bár ez is előfordulhatott.

Jóval több körülmény erősíti II. Rupert személyét, mint lehetséges megrendelőt, főleg ha a politikai helyzet alakulását tekintjük. — Mátyás király külpolitikájának jellegzetes törekvése a 70-es és a 80-as években, hogy veszélyes ellenfeleinek hátában szövetségeseket keressen, s így országát biztosítsa. A 80-as években többször felújította svájci és francia összeköttetéseit, hogy a

Habsburgok kibontakozó világhatalmi törekvéseit ellensúlyozza. Fő törekvése azonban a német birodalmon belüli — valamint az ausztriai tartományokban fellelhető — potenciális Habsburg ellenes erők megnyerése. Ilyen a salzburgi érsek és a passauai püspök támogatása is. A bajor és pfalz uralkodókkal már 1469-ben szövetséget kötött; 1477-ben Kristóf bajor herceg Mátyás mellé áll a III. Frigyes császár elleni hadüzenettel; 1487-ben Mátyás új szövetségkötés érdekében indít tárgyalásokat a bajorokkal; 1488-ban György bajor fejedelem követi ígérnek segítyt Frigyes ellen, János pfalzi gróf és augsburgi püspök részére a császár ellen Mátyástól kérnek védelmet.⁹ A politikai helyzet alakulása Regensburg városát is közvetlenül érinti: 1486 júliusában a birodalmi város — eladósodása miatt — Albert müncheni herceg kezére került és behódol, ami Frigyes császárt érzékenyen érinti, hisz a Wittelsbach házat egyik fő ellenségének tekintette mindig. György lands-huti bajor fejedelem említett 1488-as követsége is közli Mátyással, hogy Albert Regensburgot a bajor birtokkal megint egyesítette és számítanak Mátyásra, ha Frigyes bosszút kíván állani.¹⁰ A város egészen 1492 júniusáig maradt bajor kézen, ekkor kénytelen a herceg ismét visszaadni.

Nincsenek közvetlen adataink Mátyás és a regensburgi püspök kapcsolatáról. A politikai viszonylat — és a háborús helyzet, Mátyás 1485-ben

18—20. kép. Részletek a regensburgi püspökök síremlékeiről, Regensburg, Dóm. 18—19: Rupert herceg, †1465. 20: II. Rupert †1507

Abb. 18—20. Details von Grabdenkmälern der Regensburger Bischöfe, Regensburg, Domkirche. 18—19: Herzog Rupert, †1465. 20: Rupert II. †1507.

⁹ *Fraknói V.*, Hunyadi Mátyás király. (Bp. 1890) 278—279, 199. *Teleki J.*, Hunyadiak kora Magyarországon. (Bp. 1852) V. 18., 98, 334, 365, 456—458. (Kérdés, hogy az utóbbi helyen említett augsburgi püspök mellett

nem kértek-e segítséget a regensburgi püspök számára is a követek?)

¹⁰ *Teleki, J.*, i. m. 457—458.

Bécsot is meghódítja — valószínűvé teszi, hogy a bajor-pfalzi támogatással Regensburgba kerülő várományos ugyanúgy támaszt láthatott a magyar királyban, mint az őbenne. Ilyen körülmények között pedig egy olyan ajándék, mely címereivel is e kapcsolatokat hangsúlyozza, természetes lehetett a püspöki székház várományosától és tényleges kézből tartójától. Ezek szerint kályháink Magyarországra küldését 1487–1490 között tarthatjuk legvalószínűbbnek; később Mátyás halála, majd Regensburg visszakerülése miatt már nem volt értelme.

Mint a típusok leírásánál láttuk, néhány esetben még nem ismert, milyen címerrel állunk szemben (12–13), vagy mire utal a címer. A készítés időhatárainak pontosításához, vagy az itt felvázolt meghatározás további bizonyításához ezek feloldása is hozzájárulna. Meg kell említsük azt is, hogy a bajor címer itteni megjelenése a 4. típus csempéin egészen szokatlan jellegű (3. kép). Nem sikerült még eddig megnyugtató módon megmagyarázni, hogyan került a pajzs köré a töviskoszorú, ki használta ezt a címet? A töviskoszorú Krisztus kínszenvedésére utaló jelkép, így esetleg egyházi személyre is könnyebben vonatkoztatható. Különös egybeesés, hogy egy *müncheni* kézirat — talán az elveszett oklevél másolata, fogalmazványa — az egyedüli emléke annak, hogy Mátyás király 1472-ben „Krisztus kínszenvedése” lovagrendet alapított. Ennek jelvénye a kínszenvedés eszközeiből van összeállítva: »koszorúból, mintha három tövisből fonták volna, abban van egy oszlop, kötéllel átkötve s rajta keresztben egy lándzsa és egy nádszál fürdőspöngyével, alatta láncocskán vörös kereszt függ, benne pálca és 3 szeg, I.N.R.I. felirattal . . . mindez aranyból vagy ezüstből . . . és a lovagok, kik a rendet bírni fogják . . . hordják Jézus Krisztus keserves kínszenvedésének emlékére.”¹¹ Eddig azonban egyetlen pecsétet, sírkövet nem ismerünk, amely e rend jelvényeit feltüntetné. Lehetséges, hogy a töviskoszorús bajor címer őrizte meg egyedül kályhacsempéinken e rend adományozását, jelvényének egyszerűsített használatát? (A címerpajzsot körülvevő elhelyezésében rokon megoldású a lovagrendek jelvényének alkalmazásával, hisz azoknál sem mindig törekedtek a teljes jelvény ábrázolására.)

A középkori kerámiával és a kályhacsempékkel kapcsolatban is általánosan elterjedt felfogás, hogy zöme általában helyben, vagy a közvetlen közelben készült. Ez azonban csak a termékek egy részénél fogadható el. A jelentősebb felkészültséget,

fejlett technológiát igénylő árut nem minden műhely tudta elkészíteni. Különösen áll ez a polgári és feudális fogyasztók számára készített drágább kerámiákra, melyek egy-egy nagyobb műhelyből távolabbra is eljutottak. Bár a középkori kályhacsempéknél is — kimondva vagy hallgatólagosan — helyi készítményeknek tekintik őket, a jelentősebb kályhász műhelyek esetében gyakori lehetett, hogy szélesebb körzetbe is szállítottak. A nyéki műhely kályhái a 15. sz. első harmadában a közvetlen környéken kívül 100 km távolságra is felbukkannak, az ismeretlen helyen dolgozó „lovag alakos kályha” műhelyének darabjai pedig egy mástól 560 km messze is elkerültek. A régészeti leletek tanúsága mellett levéltári adat is igazol távolabbra történő szállítást: 1466-ban egy regensburgi kályhás mesternak tirolai Zsigmond herceg számára szállított kályhákért fizetnek.¹² (Itt ugyan a távolság rövidebb, de számításba veendő a hegyvidéki szállítások számára nehéz terep.) A regensburgi kulcsleletek 1966. évi helyszíni tanulmányozása óta bizonyosak voltunk abban, hogy Mátyás palotáiba is távolról, Regensburgból szállították a kályhákat.¹³ Erre az 550 km-es távolság ellenére a dunai víziút jó lehetőséget nyújtott; a regensburgi kereskedők magyarországi kapcsolata egyébként is több évszázados hagyományt jelentett.¹⁴ — Ismerünk néhány ausztriai kályhacsempét is, amelyek e regensburgi csempék kompozíciójának hatását mutatják, bár kapcsolataikat eddig nem ismerték fel. Így a bécsi Museum für Angewandte Kunst anyagában két ismeretlen lelőhelyű oromcsempe; a korábbi a fülkés hátteret a szögletes-négycaréjos keretben kétfejű-sasos birodalmi címer tölti ki, a másik, már 1500 körülre keltezett csempénél viszont csak a fülke alját díszíti a négycaréjos keretbe foglalt bajor-pfalzi egyesített címer. Mindkettő fűzőld mázzal bevont. — Melk múzeumának kiállításán két lelet tanúskodott a regensburgi kompozíció másolásáról: az egyik négycaréjos keretben a bajor címer, a másik (ez csempe negatív) azonos keretben Bécs címerével. Ezek máztalan, négyzetes csempék, vidékies kivitelben. A darabok tehát arra utalnak, hogy a közbeeső terület néhány mestere is megismerkedett a regensburgi alkotásokkal, akár ott, akár egy Ausztriába szállított kályha kapcsán.

A regensburgi kályhák hatása a magyar fazekasságra

Nyírbátorban, a Báthoriak kastélyának ásatása során számos 15. sz.-i kályhacsempe került

¹¹ *Schönherr Gy.*, Turul 16 (1898) 105–113. A korszakkal foglalkozó bajor levéltári kutatók eddig nem akadtk az ábrázolás nyomára.

¹² *Ringler, J.*, Tiroler Hafnerkunst. (Innsbruck 1965) 16. A szerző felveti a kérdést, hogy talán egy hasonló nevű Passauból is ismert fazekassal egyező személy. Magunk részéről nem hisszük, mert az utóbbi egyszerűbb megrendeléseket kapott. Gazdag levéltári anyaga jól bizonyítja, hogy a jelentős helyi kályhás mesterek eseté-

ben is gyakran kapott megrendelést idegen mester. Innsbruckban a 16. sz.-ban tucatnyi sváb és bajor város fazekasai fordultak meg, illetve telepedtek le.

¹³ Erre utaltam is: *Holl, I.*, Acta ArchHung 22 (1970) 410.

¹⁴ Például Budán a domonkosok kolostorából került elő Regensburgi János 13. sz.-i sírköve. *K. H. Gyürky*, Mittellalterliches Dominikaner-Kloster in Buda. (Sajtó alatt)

elő,¹⁵ melyek valamelyik kelet-magyarországi műhely alkotásai. Közöttük a legdíszesebbek, amelyeket a „nyírbátori címersorozatos kályha” nevével foglalhatunk össze, közeli rokonságban állanak a regensburgi csempékkel. Egyik jellemzőjük, hogy átveszik a címerábrázolásokat (R. város, bajor-pfalz, Karinthia) a plasztikus négykaréjos keretelés pontos megismétlésével együtt. E mellett azonban egy másik kályháról is kölcsönzik jellegzetes megoldásukat: az V. László számára készült lovagalakos kályháról a 3. és 4. típus csempéinek széléit gazdagító kis szobrocskákat utánozzák (Szt. György, Szt. Péter) a baldachinos-fiálás fülkefedéssel együtt. Magyar K. a nyírbátori töredékek címereit nem tudta megnyugtató módon feloldani és magyarázni, kivéve egy Mátyás király családi címerét mutató (de zöld mázas!) darabét.¹⁶ Nyírbátori szemszögből azonban a címerek jelentkezése nem is értelmezhető, hisz itt már átvételként használják őket. Magyar K. a nyírbátori kályha készítését Báthori István vajda 1480-as években folyó építkezéseihez köti; ha kormeghatározásunk a regensburgi kályhák magyarországi 1487 utáni megjelenésére helytálló, úgy a nyírbátori kályha is ezt követve, a vajda életének utolsó éveiben (†1493) készülhetett. Készítéskor mestere egy még álló „lovagalakos kályha” részleteit is utánozva a Mátyás udvarába újonnan érkezett külföldi kályhák mintakincséből is merített, s a címersorozat alkalmazásával (talán bővítésével) az uralkodó széleskörű szövetségi rendszerét is hangsúlyozta. Mátyás egyik legkiválóbb hadvezére és országnagya számára ez nem lehetett mellékes. Báthori nemcsak személyében (rokonsági alapon) kapcsolódott királyához, építkezései is szorosan összefüggenek az udvarnak dolgozó mesterek munkáival.¹⁷

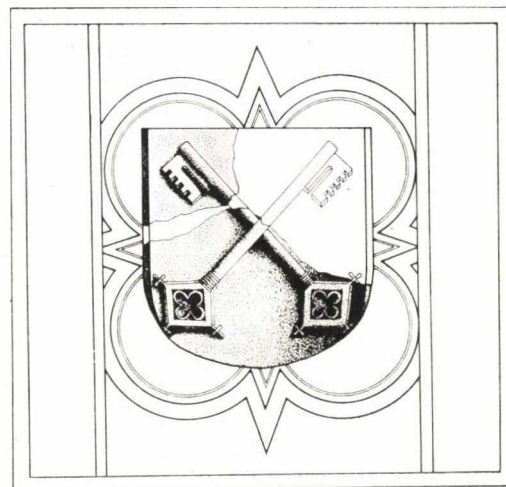
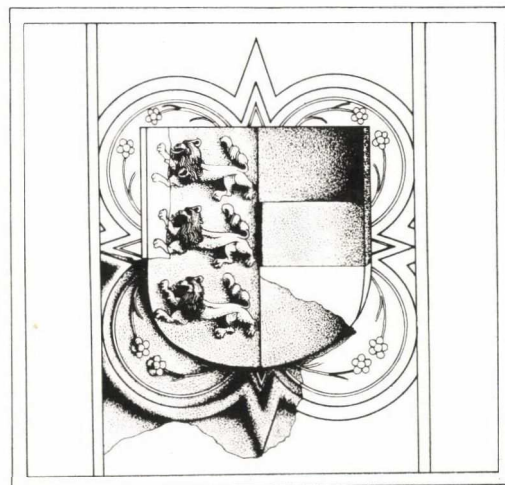
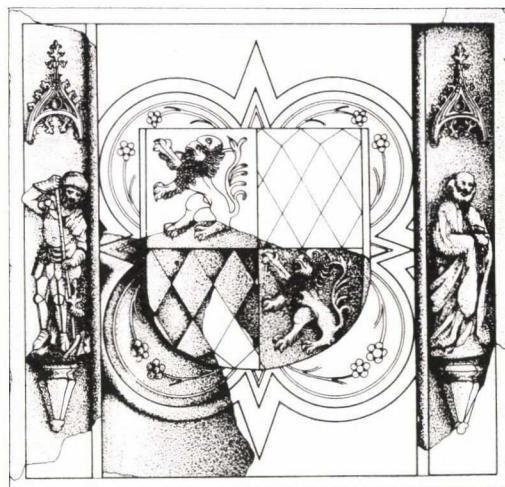
*

Mint minden alkotás vizsgálatakor, a középkori kályhacsempék esetében is az elsődleges kérdés, hogy mikor és hol készült. Az európai anyag áttekintése során azt láthatjuk, hogy a múzeumokba került darabok jó részénél erre csak bizonytalan feleletet kapunk, a pontosabban lokalizálható csempék viszonylag ritkák. Még fontosabb, ha lehet arra is feleletet adni, hogy hogyan is; milyen társadalmi-politikai helyzetben, milyen al-

¹⁵ Magyar K., ArchÉrt 102 (1975) 117–132.

¹⁶ Uo. 120–121, 124, 131. Karinthia címerének megjelenését a tartomány Mátyás által történt elfoglalásával magyarázza. Nem érthető azonban, hogy akkor Bécs és Alsó-Ausztria címere miért nem szerepel a sorozatban — bár igaz, hogy épp a címerekből kevés töredéket ismerünk. Tovább nehezíti a kérdést, hogy egy másik kályhán (pl. Visegrádon) újra előfordul Karinthia címere, egy más stílusú sarokcsempén. Héjj M. 1949. évi ásatása. — Lehetséges, hogy a Nyírbátorban előkerült, prófétát ábrázoló csempetöredék (Magyar K., i. m. 6. kép) ugyancsak egy ma még nem ismert regensburgi eredeti darab alapján készült.

¹⁷ Entz G., Gótikus építészet Magyarországon. (Bp. 1974) 19.

0 10 cm

21. kép. Fülkés kályhacsempék címerekkel, rekonstrukció. Nyírbátor 1488–1493?

Abb. 21. Nischenkacheln mit Wappen, Rekonstruktion. Nyírbátor 1488–1493?

kalommal, vagy milyen kapcsolatok tükröződésében készültek? Ezek a körülmények kihatnak az alkalmazott ábrázolásokra, mintakincsre, tehát az alkotás programjára is. Befolyásolják az alkotás felhasználási helyét (ajándékozás), de esetleg a mű közvetlen hatásának (pl. másolásának, motívum átvételének) terjedését. Korábbi feldolgozásainkban Zsigmond-kori, illetve a század derekán készült kályhák ilyen kérdéseinek egy részére lehetett fényt deríteni. Ez nemcsak a kormeghatározás pontosításához vezet, de mélyebb bepillantást is enged a történeti helyzetbe.

Befejezésül fel kell hívnunk a figyelmet arra a körülményre, hogy a bajor-pfalzi címer nemcsak kályhánk esetében fordul elő a magyar királyi udvarban. Más, evvel nem rokon csempeken is megtaláltuk, de szerepelt a visegrádi palota 1972-

ben feltárt dunai homlokzatának díszes kiképzésében is. Héjj M. véleménye szerint¹⁸ a palota Ny-i homlokzata itt húzóódott és Dunára nyíló főbejárata ezen a szakaszon volt. A bejárat közelében állt az a homlokzati torony, melynek 3 támpillérét megtalálta. A lezuhant faragványtöredékek alapján rendkívül gazdag szobrászati díszítés kapott itt helyet, köztük számos címer is. Az építészeti töredékek stílusa a 15. sz. m. felére keltezi készítésüket. A címerek között tartományi címer töredéke (Dalmácia: három szembenéző oroszánfej), valamint a bajor-pfalzi egyesített címer (négyelt kerekaltalpu pajzsban) is szerepel! Elképzelhető, hogy az előbbieken már említett 1469-ben kötött bajor szövetség mind szorosabbra válását tanúsítja.

Holl Imre

SPÄTMITTELALTERLICHE KACHELÖFEN AUS REGENSBURG IN UNGARN

Auszug

Aus dem Ausgrabungsmaterial der Königspaläste Ungarns haben wir eine Kachelgruppe abgesondert, deren Stil- und technologische Merkmale von engem Zusammenhang sprechen. Der Form nach weisen auf den Zusammenhang zwischen den Kacheln die Wappen von übereinstimmender Größe und Umrahmung hin, jedoch erscheint der bei diesen angewendete Vierpaß auch im Zusammenhang mit anderen Motiven (Abb. 6, 8). Die großen Nischenkacheln sind durch ihre übereinstimmende Größe und Umrahmung miteinander verbunden (Abb. 3–5). Sämtliche Kacheln sind aus gelblichweißer, hartgebrannter Scherbe mit grüner Bleiglasur.

Aufgrund der zusammengehörenden Kacheln läßt sich die Einteilung des Ofens folgendermaßen rekonstruieren: den unteren Teil bildeten viereckige Kacheln, mit Büsten von Propheten (?) verziert (Abb. 1, Abb. 11 : 2), in der Ecke des Ofens ist ebenfalls die Büste einer männlichen Figur zu sehen (Abb. 2). Die untere Reihe des oberen turmförmigen Teiles dürften das bairische Wappen haltende Engelsfigur und Kacheln mit zweifacher Rankenverzierung gebildet haben (Abb. 3–5). Darüber folgte der etwas niedrigere 7–8. Kacheltyp mit einer Rauchpfanne schwingenden Engelsfigur bzw. einer Blattmaske (Abb. 6–7). Weiter nach oben folgte eine Reihe von Wappen, aus welchen das Pfälzer, Bairisch-Pfalzer und Regensburger Wappen bestimmbar waren (Abb. 9–11). Andere Fragmente waren wahrscheinlich Teile der Wappen von Kärnten und einer unbekannten Provinz (Abb. 11 : 3–5). Ganz oben wurde der Ofen von Giebelkacheln mit Eselsrückenbogen abgeschlossen, mit der auch an einer der vorher erwähnten Kacheln angewandten Darstellung. Die Höhe des Ofens dürfte 230–260 cm gewesen sein.

Die Zeitbestimmung wird durch die dominierende Anwendung der Nischenkacheln auf die zweite Hälfte des 15. Jhs eingengt. Auch die figuralen Verzierungen sowie die Form der Giebelkacheln weisen auf dieses Zeitalter hin (Abb. 12). Aus Ungarn sind uns bisher aus 3 Ausgrabungen Fragmente dieses Ofens bekannt: aus

dem Budaer Königsschloß alle 15 Typen (Abb. 1–12), aus dem Palast zu Visegrád 4 Typen⁵ (Abb. 13) und aus der königlichen Burg von Tata. Der Budaer Ofen dürfte unseren Ausgrabungs-Beobachtungen nach⁴ in der zweiten Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jhs den Palast geschmückt haben und wurde in der ersten Hälfte des 16. Jhs zerstört.

Zur Erforschung der Werkstätte der Öfen führte uns das Wappen mit Schlüssel im Feld aus dem 10. Typ: dieses Stück haben wir bereits 1963 als Wappen der Stadt Regensburg bestimmt. Als wir von der Form der Budaer Stücke durch einen regen Briefwechsel den Direktor des dortigen Museums in Kenntnis gesetzt haben,⁷ wurde aufgrund dieser unsere Aufmerksamkeit von ihm auf zwei Regensburger Funde gelenkt (Abb. 16–17). Der erste Fund ist das Fragment einer Giebelkachel, die mit der Form der ungarländischen Stücke übereinstimmt; der zweite stammt hingegen aus dem Fragment eines Ofenkachelnegativs. Letzteres bedeutet mit seinem Wappen und seiner Umrahmung ein dem 11. Kacheltyp ähnliches, jedoch in seinen Ecken mit Medaillon verziertes neues Element. So konnten wir feststellen, daß auch in Regensburg zumindest ein ähnlich ausgebildeter Ofen aufgestellt wurde, andererseits daß in dieser Stadt jene Ofenwerkstätte in Betrieb war, in welcher unsere Öfen hergestellt worden sind, oder die ihre Tätigkeit mit einem weiterentwickelten Musterschatz auch weiterhin fortgesetzt hat. (Es ist bedauerlich, daß K. Strauß in seinem Buch über unsere Forschung mündlich informiert, das Gehörte bereits publiziert hat, jedoch in entstellter Form.⁷ Er schreibt, daß wir die Kacheln aus Buda ableiten. Außerdem mischt er verschiedene Öfen durcheinander, seine Abbildung bezieht sich auf einen, bereits früher publizierten, ganz anderen Ofen.)

Die Umstände der Bestellung der Öfen und ihrer Entsendung nach Ungarn in zumindest 3 Exemplaren können wir am besten dann verstehen, wenn wir uns mit jenen Regensburger Bischöfen befassen, deren Wappen mit denen der Kacheln sich identifizieren lassen. Wappen

¹⁸ Héjj, M., IV. Ausgrabungsbericht... FA 26 (1975) 196–197. A címerek: Abb. 3–4. — A budai palota ásatásakor is került elő olyan címertöredék, amely a bajor rutás címer sematizált változata lehet: a kiemelkedő ruták helyett textílfonatot utánoz (publikálatlan). Vajdahunyad várában a Hunyadi-loggia ablaktimpanonjai kis címerekkel díszítettek; családi címerek sorában itt is előfordul a bajor címer, de a négyelt pajzs-

ban itt a magyar vágásokkal társítva. Megfejtetlen, mire utal. L.: Möller I., A vajdahunyadi vár építési korai. (Bp. 1913) XVI. t. 2. — Arra, hogy több különböző oka is lehet a címer szerepeltetésének, másfajta kapcsolat is mutat: 1475-ben Ulászló Hedvig nevű testvére férjhez ment György bajor-landshuti herceghez (uralkodik 1479–1503), tehát Ulászló korszaka is figyelembe veendő.

von ungarischen Persönlichkeiten konnten nämlich in der Serie nicht nachgewiesen werden, die Bestellung ist demnach nicht aus Ungarn eingelaufen. — Das vereinigte bairisch-pfälzische Wappen wurde sogar von den folgenden beiden Regensburger Bischöfen gebraucht: Herzog Rupert I., Administrator (1457–1465) und Rupert II., Pfalzgraf von Sponheim (Koadjutor 1487–1492, Bischof 1492–1507).⁸ (Der zwischen ihnen stehende Heinrich IV. kann wegen seinem abweichenden Familienwappen nicht in Frage kommen.) Es können sowohl der erste, wie auch der zweite Rupert in Betracht gezogen werden. Ihre Familienwappen, verwandschaftlichen Beziehungen und Protektoren zeigen bei beiden in dieselbe Richtung, binden sie an die bairische und pfälzische Provinz, wodurch sich die 3 Wappen der Wappenreihe erklären lassen. Im Falle des Rupert I. muß seine Beziehung zum ungarischen König, Ladislaus von Habsburg in Betracht gezogen werden (bei der Ernennung war seiner Protektor), dagegen spricht aber, daß er bei seiner Ernennung im Kloster zu Reichenbach war, von wo er nach Padua fuhr und erst 1461 seinen Einzug in Regensburg hielt; zu diesem Zeitpunkt war aber König Ladislaus schon beinahe seit 4 Jahren tot. Es ist unwahrscheinlich, daß er schon früher, weit von Regensburg über die Aufstellung und Versenkung von Öfen verfügt hätte, obwohl sich auch dies nicht ausschließen läßt. Mehrere Umstände sprechen für Rupert II., insbesondere wenn wir die politische Lage betrachten. Die außenpolitischen Bestrebungen des Königs Matthias waren in den 70er und 80er Jahren, im Rücken seines Gegners, des Kaisers Friedrich III. Verbündete zu suchen, nicht nur in anderen Ländern, sondern auch innerhalb des Reiches und der österreichischen Provinzen. Es ist uns bekannt, daß er auch die Bischöfe von Passau und Salzburg unterstützt; mit den bairischen und pfälzischen Herrschern schließt er schon 1469 ein Bündnis; der 1477 in seinen Hof aufgenommene bairische Herzog Christoph tritt mit seiner Kriegserklärung auch für ihn ein; 1487 verhandelt Matthias über ein neues Bündnis mit den Baiern; 1488 versprechen ihm die Abgesandten des Fürsten Georg Hilfe gegen Friedrich und bitten Matthias ihn zu unterstützen;⁹ Herzog Albert nimmt 1486 Regensburg ein, was den Kaiser Friedrich peinlich berührt; die Stadt ist bis 1492 in der Hand der Baiern geblieben.

Wahrscheinlich hat der mit bairischer und pfälzischer Hilfe nach Regensburg gelangende Koadjutor im

ungarischen König eine ebensolche Stütze gesehen, wie dieser in ihm. Ein Geschenk, das auch mit seinen Wappen diese Beziehungen betont, dürfte ganz natürlich gewesen sein. Deshalb halten wir für die Zeit der Absendung unserer Öfen nach Ungarn die Jahre zwischen 1487–1490 am wahrscheinlichsten, später, nach Matthias' Tod und der Zurücknahme von Regensburg hätte dies keinen Sinn mehr gehabt.

Es soll erwähnt werden, daß das bairische Wappen mit seinem Dornenkranz im Feld (Abb. 3) etwas ganz Ungewöhnliches ist. Vielleicht weist es seinem Charakter nach auf eine kirchliche Persönlichkeit? Eine sonderbare Koinzidenz ist, daß ein Münchner Manuskript als einziges Denkmal darüber berichtet, daß König Matthias 1472 den Ritterorden »Die Leiden Christi« gegründet hat und daß unter den Abzeichen dieses Ordens der Dornenkranz vorkommt.¹¹ Grabsteine, Siegel mit diesem Abzeichen sind uns jedoch bisher nicht bekannt. Vielleicht hat diese Ofenkachel ihre alleinige Darstellung aufbewahrt.

Aus Österreich kennen wir vier Ofenkacheln, deren Komposition — bei zwei auch das Wappendekor — den Einfluß der Regensburger Kacheln zeigt.

In Ungarn ist bei der Ausgrabung des Schlosses von Nyírbátor eine solche Kachelreihe zum Vorschein gekommen,¹⁵ die den unmittelbaren Einfluß der Lösungen von zwei verschiedenen Öfen zeigt. Teils kopiert sie die kleinen Statuetten des Ofens mit Ritterfiguren, teils übernimmt sie die mit Vierpaß umrahmte Wappenreihe. Der Besteller war der Woiwode István Báthori (†1493), der sich mit seinen örtlichen Bauarbeiten den Bauwerkstätten des königlichen Hofes der 80er Jahre angeschlossen hat. Der Meister seines Ofens übernimmt die Verzierungen der in den Königsschlössern stehenden Öfen, zugleich weist dies auch das Bündnissystem des Herrschers hin (Abb. 21).

(Die Regensburger Öfen sind nicht die einzigen Denkmäler der bairischen Beziehungen des 15. Jhs. Auch an anderen Ofenkacheln von teilweise abweichendem Alter, ferner bei den bauplastischen Verzierungen der Paläste zu Buda und Visegrád treffen wir das bairische Wappen an.¹⁸ Sie sind teils Denkmäler des seit 1469 bestehenden Bündnisses, einzelne von ihnen führen schon in die Zeit des Königs Wladislaw hinüber.)

I. Holl